

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

IŠVADOS

XIX a. viduryje – XX a. pradžioje Rusijos imperijos „pakraščiuose“ veikė ne viena aukštoji mokykla: Dorpate (vėliau Jurjevas), Kijeve, Varšuvoje ir kitur. Tik buvusios LDK žemės, kurios apėmė šešias Šiaurės Vakarų krašto gubernijas, neturėjo tokios institucijos. Tokiai unikaliai situacijai ir skirtas šis tyrimas.

Knygoje analizuojama tiek aukštosios mokyklos problema valdžios „tautinės politikos“ kontekste, tiek visuomenės puoselėto universiteto ar kitos aukštojo mokslo institucijos sociokultūrinis pobūdis bei politinis kontekstas.

A. Per visą aptariamąjį laikotarpį, t.y. nuo Vilniaus universiteto uždarymo 1832 m. iki Pirmojo pasaulinio karo, valdžia neišdrįso įkurti aukštosios mokyklos Šiaurės Vakarų krašte, nes bijojo „lenkų“ įsigalėjimo šioje institucijoje ir šios socialinės grupės įtakos išplitimo visame krašte.

1. Nėra žinių, kad iki 1855 m. valdžia būtų rimčiau svarsčiusi aukštosios mokyklos įkūrimo ar atkūrimo projektus. Tai galima paaiškinti dviem veiksniais. Rusijos imperija Nikolajaus I valdymo metu tvirtai kontroliavo situaciją valstybės viduje ir turėjo didelę įtaką Europoje. Todėl nebuvo jokio reikalo daryti nuolaidas „pakraščių“ elitui, taigi ir **atkurti** Vilniaus universitetą. Antra, steigti rusišką aukštojo mokslo įstaigą nebuvo prasmės dėl luominio švietimo sistemos charakterio. Gimnazijos ir universitetai buvo skiriami laisvųjų luomų nariams. Šiaurės Vakarų krašte šiems luomams priklausė labai mažai rusų. Vadinasi, **įkurti** aukštąją mokyklą nebuvo prasmės, nes šiame krašte būtų buvę sunku rasti rusų studentų, o perauklėti „lenkus“ tokioje institucijoje nesitikėta.

2. Tarptautinės konsteliacijos kaita 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje – 7-ojo pradžioje, iki 1863 m. sukilimo (pralaimėjimas Krymo kare, suartėjimas su Prancūzija), bei poreikis modernizuoti valstybę vertė Rusijos valdžią daryti tam tikrų nuolaidų ir Šiaurės Vakarų krašto „lenkams“. Dėl to galėjo

perimti iniciatyvą tie Rusijos politinio elito nariai, kaip, pavyzdžiui, vidaus reikalų ministras Valujevas, kurie pasisakė už riboto kompromiso su „pakraščiu“ elitu paiešką. Kita priežastis, kuri vertė valdžią planuoti aukštosios mokyklos steigimą Šiaurės Vakarų krašte, buvo susijusi su studentų sukeltais neramumais rusiškuose universitetuose, ypač Kijeve. Noras atsikratyti politiškai nepatikimais studentais, kilusiais iš Šiaurės Vakarų krašto ir studijuojančiais Šv. Vladimiro universitete, paskatino diskusijas dėl rusiškos aukštosios mokyklos steigimo šiame krašte. Gresiančio sukilimo akivaizdoje net Vilniaus generalgubernatorius Nazimovas siūlė steigti čia aukštąją mokyklą. Jo nuostatos „tautinės politikos“ srityje patyrė bene didžiausią metamorfozę. Dar 1862 m. vasarą jis siūlė tokias priemones, kurias įgyvendinus, ypač aukštojo mokslo srityje, būtų sumažėjusi aukštosios „lenkiškos“ kultūros įtaka ir būtų proteguojami „vietiniai rusai“, t. y. etniniai baltarusiai, bei lietuviai. 1863 m. sausio mėnesį Nazimovas pasiūlo kardinalų posūki „tautinėje politikoje“. Vilniaus generalgubernatoriaus siūlymai net radikalesni nei vidaus reikalų ministro. Kitaip nei Valujevas, Nazimovas kalba ne apie Vilniaus universiteto atkūrimo deklaraciją, bet apie patį atkūrimą. Jo argumentacija leidžia teigti, kad siūlyta įsteigti universitetą su dėstomąja lenkų kalba. Prasidėjęs sukilimas panaikino bet kokių nuolaidų „lenkams“ galimybę.

3. 1863 m. spalio mėn. parengtą Muravjovo planą įkurti rusišką Vilniaus universitetą paskatino siekimas atitraukti „lenkus“ iš rusiškų universitetų bei rusų valdininkų ir mokytojų poreikis Šiaurės Vakarų krašte. Tačiau politinis imperijos elitas, kaip rodo Katkovo redaguojamo panslavistinio leidinio „Moskovskije vedomosti“ reakcija, manė, kad tokią instituciją steigti dar per anksti. Laikas tai padaryti ateis tada, kai bus pakeltas etninių baltarusių, jų terminais, tiesiog rusų, kultūrinis lygis. Baimė, kad aukštojo mokykloje išigalės „lenkai“, 1863 m. pabaigoje – 1869 m. privertė valdžią dažniausiai projektuoti tik įvairių tipų Stačiatikių dvasinės akademijos steigimą Vilniuje. Tačiau šie projektai nesulaukė Stačiatikių bažnyčios vadovybės aktyvesnės paramos. 8-ojo dešimtmečio pradžioje buvo kalbama apie rusiškojo universiteto steigimą Šiaurės Vakarų krašte, bet tik Polocke arba Vitebske. Tačiau finansinių ir intelektualinių išteklių trūkumas neleido, kad šių projektų svarstymas net išibėgėtų. Kovojant su „lenkais“ buvo imtasi ir papildomų priemonių – Muravjovo iniciatyva 1864 m. vadinamųjų vidinių Rusijos gubernijų mokymo įstaigose jiems buvo įvestas 10 % *numerus clausus*, o rusų valdininkų ir mokytojų trūkumą bandyta kompensuoti stipendijų skyrimu rusiškuose universitetuose ir procentiniais priedais prie atlyginimų.

4. Vienas iš kovos su „lenkais“ įrankių buvo ir vadinamųjų lietuviškų stipendijų įsteigimas 1866 m. lietuviams, baigusiems Suvalkų bei Marijampolės gimnazijas, studijuoti Peterburgo ir Maskvos universitetuose. Labiausiai tikėtina, kad šių stipendijų atsiradimą inicijavo Hilferdingas, kurio pasiūlymai „tautinės politikos“ srityje, pirmiausia švietimo sferoje, projektavo *divide et impera* politiką: keliant etnokultūrinį lietuvių sąmoningumą patraukti juos iš lenkų įtakos į rusų politinę orbitą. Tai, kad stipendijos skiriamos tik lietuviams, be to, gerai besimokiusiems rusų, ir kas dar svarbiau – lietuvių kalbų, aiškiai rodė, kad Rusijos valdžia ir ateityje buvo pasirengusi pripažinti etnokultūrinį lietuvių atskirumą, bent jau Lenkijos Karalystėje.

5. XX a. pradžioje (tiek svarstant VŽŪD iniciatyvą, tiek 1905 m. revoliucijos laikotarpiu) pagrindinis motyvas nusteigti aukštosios mokyklos Šiaurės Vakarų krašte liko tas pats – baimė, jog tokioje įstaigoje įsigalės lenkai. 1907 m. pabaigoje – 1908 m. pradžioje aukščiausių imperijos valdininkų duotas leidimas svarstyti aukštosios mokyklos įkūrimo Vilniuje projektus buvo greičiausiai sąlygotas tarptautinių Rusijos interesų. Neoslavizmo idėjos aktualizavimas vertė Rusiją bent laikinai sumažinti imperijoje gyvenusių lenkų opozicines nuotakas. Leidimas svarstyti aukštosios mokyklos steigimo projektus galėjo būti traktuotas kaip rimta nuolaida lenkams. Kita vertus, aukščiausių imperijos pareigūnų pasisakymai 1907 m. pabaigoje – 1908 m. I pusėje liudijo, kad valdžia neketina koreguoti pagrindinių „tautinės politikos“ principų.

6. XX a. pradžioje atsirado dar viena priežastis, kuri trukdė valdžiai įkurti aukštąją mokyklą šiame krašte. Tai žydų keliamas pavojus. Šiai etnokonfesinei grupei buvo priskiriamas socialinis radikalizmas. Tiek centrinė, tiek vietinė valdžia baiminosi, kad, įkūrus aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte, joje įsigalės antivyriausybinis žydiškasis elementas.

7. Įsteigti universitetą Šiaurės Vakarų krašte trukdė ir finansinių išteklių bei profesorių trūkumas visoje imperijoje. Kita vertus, paskutinis imperatorius Nikolajus II buvo įsitikinęs, kad Rusijoje universitetų yra pakankamai. Šios aplinkybės nulėmė ir tai, kad net rusifikacinių intencijų įtakoje esančių rusų visuomenės veikėjų iniciatyvos, kurias įvairios valdžios institucijos svarstė 1913–1914 m., steigti aukštąsias mokyklas Šiaurės Vakarų krašte nesusilaukė aukščiausių valdžios pareigūnų pritarimo.

B. Visuomenėje subrandinti aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo projektai atspindėjo sociokultūrinę ir politinę raidą buvusiose LDK žemėse.

1. Šeštajame dešimtmetyje, rengiantis baudžios panaikinimui, aukštosios mokyklos poreikis buvo ypač aktualus Lietuvos bajorijai. Ypač tai svarbu

buvo bežemiams bajorams, kuriuos valdžia siekė pervesti į apmokestinamų socialinių grupių kategoriją. Dalis Lietuvos bajorijos manė, jog ateityje nebe socialinis statusas ar ekonominė galia, bet išsilavinimas galės garantuoti vadovaujantį vaidmenį visuomenėje. 1855–1862 m. Lietuvos socialinio elito iniciuotuose aukštosios mokyklos įkūrimo projektuose (prioritetas teiktas universitetui) pastebimas ryškus socialinis konservatizmas, t. y. kiekvienai socialinei grupei projektuojamos atskiros švietimo institucijos. Žinoma, aukštosios mokyklos turėjo būti skiriamos bajorijai. Tiesa, greta pastebima ir moderni tendencija: siekimas sukurti beluomę švietimo sistemą. 6-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje bajorija prašė įkurti rusišką aukštąją mokyklą, o susidarius palankiai politinei situacijai 7-ojo dešimtmečio pradžioje jau minimas universitetas su dėstomąja lenkų kalba. Daugeliu atvejų būsimosios aukštosios mokyklos vieta nurodomas Vilnius.

2. Nors 1900 m. VŽŪD iniciuotas aukštosios mokyklos projektas pirmiausia orientavosi į dvarininkų interesus, tačiau rusiškos aukštosios mokyklos įkūrimo galimybę Vilniuje palankiai vertino daugelis visuomeniškai aktyvių Lietuvos gyventojų, tarp kitų ir lietuviai. Nagrinėjant universiteto (ar aukštosios mokyklos apskritai) idėją, **lietuvių** visuomenėje nebuvo esminių poslinkių ir XX a. pradžioje (t. y. iki 1905 m. revoliucijos). Tiek XIX a. pabaigoje, tiek pirmaisiais XX a. metais lietuvių visuomenės veikėjai svarstė tik rusiškos, t. y. su rusų dėstomąja kalba, aukštosios mokyklos Vilniuje privalumus ir trūkumus, tikėdamiesi ir tam tikrų nuolaidų lietuviams. Tačiau tautinio universiteto idėjos iki 1905 m. nebuvo.

3. 1905 m. revoliucijos laikotarpiu diskutuoti atkuriamo ar įkuriamo Vilniaus universiteto projektai atitiko išryškėjusias etnopolitines tendencijas Lietuvoje. Galima išskirti 4 atkuriamo ar įkuriamo Vilniaus universiteto koncepcijas: *lietuviškasis*, *lenkiškasis*, *Lietuvos* bei *rusiškasis*. Pagrindinis skirstymo kriterijus – dėstomoji kalba (ar kalbos). *Lietuviškojo* universiteto idėją puoselėjo į monotautinę valstybę besiorientuojanti lietuvių visuomenė. Toks universitetas turėjo vainikuoti tautinę (lietuvišką) švietimo piramidę, kurioje visose pakopose mokslas turėjo vykti lietuvių kalba. Lygiai taip pat *lenkiškasis* universitetas turėjo vainikuoti tokią pačią, tik jau lenkišką, švietimo piramidę. Tačiau Lietuvos visuomenę būtų kaip laikina institucija patenkinęs ir *rusiškasis* universitetas, t. y. aukštoji mokykla su dėstomąja rusų kalba. „Liuosas universitetas“ turėjo atsižvelgti į visų Lietuvos tautų (išskyrus žydus) kultūrinius ir edukacinius interesus, todėl jis pavadintas *Lietuvos universitetu*. Šis projektas žlugo ne tik dėl sugriežtėjusios valdžios politikos

nedominuojančių etninių grupių atžvilgiu 1906 m. pradžioje, bet ir dėl iniciatorių nesutarimų. Tik profesorius Baudouinas de Courtenay, kuris buvo nusistatęs prieš tautinių valstybių kūrimąsi, pasisakė už universiteto su keliomis dėstomosiomis kalbomis koncepcija, kai lietuviai ir lenkai prioritetą teikė tautiniams universitetams. „Liuoso universiteto“ istorija rodo, kad buvusiose LDK žemėse politinė ir kultūrinė dezintegracija buvo tiek toli pažengusi, kad multi-kultūrinio universiteto gyvavimas jau buvo nerealus.

4. 1908 m. svarstant Vilniaus miesto dūmos iniciatyvą steigti Vilniuje aukštąją mokyklą, atsiskleidė dar vienas aspektas, kliudęs susitarti dėl aukštosios mokyklos koncepcijos. Paaiškėjo, kad iš esmės skiriasi „objektyvūs“ Lietuvos tautų kultūriniai ir edukaciniai poreikiai. Lietuviams ir baltarusiams, taip pat žydams, jų interesams atstovaujančių visuomenės veikėjų nuomone, būtų pravertęs kad ir rusiškasis (t. y. kur dėstomoji kalba rusų) universitetas. Nors dalis Lietuvos lenkų visuomenės taip pat pripažino rusiškosios aukštosios mokyklos naudą, tačiau didesnę įtaką turėjo tie, kurie laikėsi kitokio požiūrio. Mat jie buvo priversti paisyti situacijos, susidariusios Varšuvos universitete, kurį lenkai boikotavo. Esant tokiai situacijai, Lietuvos lenkams vien iš solidarumo nederėjo inicijuoti rusiškojo universiteto steigimo Vilniuje ar jam pritarti. Juoba jie galėjo vykti mokytis ir į Habsburgų imperijos valdose esančias aukštąsias mokyklas, kur dėstomoji kalba buvo lenkų.

5. XX a. pradžioje formavosi autentiškas dalies lietuvių visuomenės, pirmiausia klerikalinės inteligentijos poreikis turėti aukštąją dvasinę mokyklą Kaune. Tokį poreikį sąlygojo klerikalinės inteligentijos orientacija į etnografines vertybes bei poreikis konservatyvaus visuomenės sluoksnio, kuris palaikytų stabilumą. Kaunas, būdamas etnografinės Lietuvos centre, turėjo palankiausią lietuviškai veiklai dvasinę katalikų valdžią, todėl, klerikalinės inteligentijos nuomone, geriausiai tiko lietuvių tautinio judėjimo centrui, o kartu ir dvasinei akademijai. „Kauno idėja“ intensyviausiai puoselėta 1907–1910 m. Vėliau net ir ši lietuvių visuomenės dalis pripažino Vilniaus, kaip Lietuvos ir lietuvių centro, vaidmenį.